

УДК 94:338.24.021.8:323.39(477)«18/19»

DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264566

О. В. Отземко

ORCID: 0000-0002-3164-1148

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Н. Р. Темірова

ORCID: 0000-0003-1918-2054

Донецький національний університет імені Василя Стуса

І. О. Шандра

ORCID: 0000-0002-9092-413X

Харківська державна академія культури

O. Otzemko

Vasyl' Stus Donetsk National University

N. Temirova

Vasyl' Stus Donetsk National University

I. Shandra

Kharkiv State Academy of Culture

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТ. ЗА МЕМУАРАМИ ПРЕДСТАВНИКІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕЛІТИ

*Socio-Economic Transformations in Ukraine at the Turn
of the 19th — 20th Cent. in the Memoirs of the Representatives
of the Economic Elite*

Стаття присвячена аналізу мемуарних свідчень представників економічної еліти щодо зрушень у соціально-економічній сфері в українських губерніях на межі ХІХ–ХХ ст. Показано, що в спогадах не лише констатовано зміни в економіці, але й присутні міркування про способи подолання труднощів. У мемуарах порушено важливі суспільні проблеми: побудова дієвих механізмів взаємодії влади й капіталу, налагодження ефективної співпраці робітників і роботодавців, економічні перетворення задля суспільних змін.

Ключові слова: модернізація, українські землі, еліта, еґо-документ, землеволодіння, промисловість.

This article aims to analyse the memoirs of the representatives of the economic elite during the changes in the socio-economic sphere in the Ukrainian provinces at the turn of the 19th – 20th centuries. The scientific novelty of this study consists in scrutinizing the information from ego sources. The research was performed using general scientific (analytical, systematization, generalization) and special historical (historical-comparative, historical-typological,

historical-biographical) methods. Memoirs-stories (A. Lazarevsky, I. Umansky, A. Auerbach), autobiographical memoirs (M. Ballin, M. Levitsky, P. Skoropadsky, E. Chikalenko), biographical memories (W. Falz-Fein) were investigated by the authors. The article shows that the representatives of the economic elite in their memoirs noted the changes in the socio-economic sphere and reflected on ways of overcoming difficulties, such as agrarian overpopulation and the generally low level of economic culture. Among the ways of overcoming the difficulties, in particular, the economic elite proposed to create cooperatives, which were seen as a way to build a new society on the principles of self-organization and self-help. In their memoirs, entrepreneurs described the new projects, expressed their hopes and disappointments, gave a self-analysis of their own understanding of the situation, showed the interdependence between the components of the economy. The economic elite at the turn of the 19th – 20th cent. brought up important social problems: building effective mechanisms for interaction between the government and the monetary capital, establishing cooperation between workers and employers, and implementing economic transformations for social change. The practical significance of this exploration lies in the possibility of using the findings to study the process of modernization in the Ukrainian lands and the development of business. This, in turn, will help in the developing of a modern business support policy.

Keywords: modernization, Ukrainian lands, elite, ego-documents, landowning, industry.

Друга половина XIX — початок XX ст. для українських губерній — період поглиблення модернізації, що неминуче спричиняло карколомні зміни в усіх ділянках економічного, соціального, політичного буття. У вирі цих перетворень перебувала економічна еліта, репрезентована землевласниками та підприємцями-промисловцями. Частина їх, не зумівши адекватно відреагувати на виклики, пов'язані зі зміною способу залучення робочої сили до виробництва, змушена була позбавлятися активів, поступаючись місцем новій генерації підприємців, носіям адекватного часу погляду на організацію економічної діяльності з виразною суспільною значущістю. Соціально-економічні перетворення та свідомісно-поведінкові зсуви пореформеної модернізації яскраво висвітлені в мемуарах представників економічної еліти.

Проблема соціально-економічних трансформацій в Україні на межі XIX–XX ст. має доволі розлогу історіографію. Найбільший внесок у її опрацювання належить сучасним науковцям, які проаналізували зрушення в українських губерніях в аграрному секторі та промисловості, простежили урбанізаційні процеси, показали соціальну еволюцію різних верств населення (Бовуа, Д. 1998; Довжук, І. 2009; Константінова, В. 2010; Куліков, В. 2019; Темірова, Н. 2003; Шандра, І. 2016; Шляхов, О. 2016 та ін.). Всі ці досліджен-

ня ґрунтуються на широкому спектрі джерел, серед яких цілком обґрунтовано обирались основні законодавчі акти, статистика, діловодні матеріали. Долучалися й джерела особового походження, проте зазвичай їм відводилося додаткова місія ілюстративного матеріалу. Водночас не варто забувати, що безпосередніми рушіями та учасниками трансформацій були конкретні люди з конкретним сприйняттям ситуації. Саме тому мета дослідження полягає у визначенні особливостей висвітлення зрушень у соціально-економічній сфері в українських губерніях на межі XIX–XX ст. у мемуарах представників економічної еліти.

Значущість джерел особового походження для вивчення минулого безсумнівна, проте через суб'єктивність, котру донедавна трактували як ваду, сприймали їх переважно як допоміжні. «Антропологізація» історії в другій половині XX ст. зумовила поворот дослідницького інтересу до людини, «від вивчення подій до вивчення станів», що значно підвищило їхній авторитет. З'явився навіть новий термін — «его-документ», доміантною ознакою якого (не недоліком!) є авторська (суб'єктна) складова: «я — у — світі» (Суржикова, Н. 2014, с. 6, 11; Троицкий, Ю. 2014, с. 14). Найхарактернішими серед них є мемуари (спогади).

Мемуари другої половини XIX — початку XX ст. мають особливості, зумовлені модернізацією післяреформеного періоду. Окрім кількісних змін і розширення кола авторів, мемуаристика набувала нового культурно-суспільного статусу, збільшувався її вплив на інші сфери духовного життя. Виявом цього є зближення мемуарів з повсякденням, прагнення автора привернути увагу до сучасних йому подій (Тартаковский, А. 1999, с. 47, 50). Ще одна характерна риса мемуарних творів цього періоду — їх публікація на шпальтах історичних, літературних журналів, внаслідок чого мемуарна література в умовах змін і соціальної напруги початку XX ст. набувала публіцистичності. Автори прагнули не тільки згадати минуле, але й узяти участь у змінах сучасності. А. Тартаковський відзначив і таку рису мемуарів цього періоду як не тільки визнання важливості для історії автора, але й розуміння того, що їх можуть використати майбутні історики. Отже, мемуаристика набувала статусу історичного свідoctва (Тартаковский, А. 1999, с. 50–52).

Мемуарні твори, що становлять джерельну базу даного дослідження, є характерними для зазначеного періоду. Це мемуари-історії О. Лазаревського, І. Уманського, О. Ауербаха, мемуарні автобіографічні твори П. Скоропадського, Є. Чикаленка, біографічні спогади В. Фальц-Фейна. Всі вони написані на схилі літ та є своєрідним підсумуванням життєвого досвіду, в якому віддзеркалились як реалізовані, так і втрачені можливості. Окремо слід відзначити твір П. Горлова, який поєднує ознаки мемуарів та історичної праці, про що пише й сам автор (Горлов, П. 1915, № 35, с. 11352). У цікавому жанрі виконано мемуарний твір авторства Мішеля Терещенка, адже розповідь

про життя родини українських промисловців веде від імені Михайла Терещенка його внук. Попри розмаїття складу мемуаристів, праці яких залучено до дослідження, всім авторам притаманні такі риси як освіченість, високий професіоналізм, суспільно-економічна активність. Оскільки мемуарна творчість — це прагнення «особистості закарбувати досвід своєї участі в історичному бутті», а мемуари як его-джерела одночасно є і документом людини, і документом доби, вони віддзеркалюють не тільки певний ракурс минулої дійсності (в даному разі соціально-економічні процеси), але й авторське сприйняття її, внутрішній стан автора, що «відчувається» за рядками спогадів (Савенко, І. 2011, с. 91; Тартаковський, А. 1999, с. 37).

Соціально-економічні трансформації на зламі XIX–XX ст. в українських губерніях, передусім охопили аграрну сферу, подразником якої стало скасування кріпацтва. Втрата нехай і не надто ефективною, але гарантованою робочою силою поставила на межу виживання більшість дворянсько-поміщицьких господарств в українських губерніях. За словами О. Лазаревського, вихідця з дрібномаєткового дворянства козацько-старшинського походження, українського історика, який, будучи мировим посередником, брав участь у проведенні реформи 1861 р., «...значна більшість, звичайно, жалкувала про втрачене кріпосництво вже через одне те, що навіч бачили всі прийдешні для них економічні труднощі...» (Лазаревський, А. 1901, с. 31). Як наслідок, у 1877–1905 рр. дворяни втратили земель 31,6% (Темірова, Н. 2003, с. 139). Водночас не лише виживала, але й демонструвала високі темпи перетворення сільських господарств на потужні агропромислові комплекси інша частина землевласників, т. зв. «нових поміщиків». Внутрішнє сприйняття таких діаметрально протилежних тенденцій віддзеркалилось у спогадах представників аграрної еліти.

На думку О. Лазаревського, скасування кріпацтва здійснило грандіозну «революцію в економічному побуті народу». Він відзначив, що за 30 років після 1861 р. дворянство помітно збідніло. На його переконання (з яким варто погодитися), це зумовлювалося невмінням упоратися з господарством без кріпацької праці. Наче спеціально для даної статті О. Лазаревський описав дев'ять дворянських сімей Конотопського повіту Чернігівської губ. (Лазаревський, О. 1927, с. 56). Із цих розповідей вимальовується цілком очевидний алгоритм масового банкрутіння землевласників-традиціоналістів: отримав спадщину, протратив її на розваги, мандри або продав єврею чи колоністу: «племінник Щекін, в обов'язку якого було зберегти завіщаний йому дядьком маєток дуже скоро продав його єврею конотопському багатію Урі Зороховичу» (Лазаревський, О. 1927, с. 57). Або інша історія: «Отримавши після смерті Андр. Андр-ча всі його маєтки і грошей близько 100 т., О-ра О-на гроші прожила дуже швидко і скоро застала і Капітонівку, все для тих же мандрів. Чоловік зі свого боку розорився, ведучи бездарно гос-

подарство і ось уже роки два як оголошений неспроможним боржником. — А в [с.] Юрівці понад 1000 дес. чудової землі» (Лазаревський, О. 1927, с. 58). Були й випадки збагачення — через успадкування від бокових родинних ліній або через одруження, тобто в пасивний спосіб.

Різні типи сільських господарів зі свого оточення охарактеризував землевласник і громадський діяч Є. Чикаленко. За його спостереженням, було чимало чесних та працьовитих людей, які при всьому бажанні не могли стати господарями, бо не мали організаційного хисту: «Та й самі вони не могли й собі дати ладу: в них завжди пізніше від усіх було виорано, не в пору засіяно, а тому й родило гірше як у інших» (Чикаленко, Є. 1925, с. 166). Тому поступово вони продавали землю, що купили в Є. Чикаленка за сприяння Селянського банку. «Таким невдахам скільки не дай землі, то вони їй ладу не дадуть і врешті будуть безземельними», — його невтішний висновок (Чикаленко, Є. 1925, с. 167).

Про втрату маєтностей через господарську неспроможність повідомляє представник одного з потужних землевласницьких родів козацько-старшинського походження, гетьман Української держави П. Скоропадський. Він описав сусіда-поміщика І. Маркевича: «Колишній гусар, гульвіса, хороший їздок і мисливець, але зовсім поганий хазяїн. За останнє він поплатився, оскільки дітям його дісталися лише об'їдки з його колись досить великого багатства» (Скоропадський, П. 1995, с. 384).

Викладаючи дитячі спогади, П. Скоропадський привернув увагу до життєвого укладу двох своїх дідів — Івана Скоропадського й Андрія Миклашевського. В Тростянецькому маєтку першого «ще не був вилучений старий патріархальний уклад життя, кріпосне право було вже давно ліквідовано, але увесь уклад життя та взаємини людей були ще старими...» (Скоропадський, П. 1995, с. 383). Проте вже років 10 по тому і сліду не залишилося від усього цього. Є. Чикаленко, який п'ять років під наглядом поліції безвизно перебував у своєму маєтку Перишори на Херсонщині, відзначав, що «господарство провадилося теж старими, рутинними способами, і дядько не дозволяв заводити ніякої новизни» (Чикаленко, Є. 1925, с. 153). Батько ж П. Скоропадського вже не був підготований до життя у селі й безпосереднього господарювання. Оскільки в перехідну епоху потрібно було бути господарями, щоб розуміти сутність перетворень, а батько мав широкі плани, які «потребували витрачання непосильних сум», «в результаті був повний крах всього його статку» (Скоропадський, П. 1995, с. 391). Більшість «старих поміщиків», яких відрізняв консерватизм мислення, і після реформ 1860-х рр. не сприймала землю як засіб виробництва, як об'єкт особистого господарювання, через що вживала невиправдано мало заходів для запровадження нових принципів ведення справ. Такі землевласники досить рідко навідувались у свої маєтки з господарською метою, не стимулювали їх розвиток нови-

ми капіталовкладеннями. О. Лазаревський у спогадах зазначив: «Кн. Урусов, Закревський, гр. Толстой, Капніст, Скоропадський, Максимович... Більшість з цих поміщиків у своїх маєтках не жила... Управителі, які перебували в маєтках, нерідко висували вимоги незаконні...». Про В. Кочубея: «Жив він раніше переважно закордоном, життя народу знав мало...» (Лазаревський, А. 1901, с. 23). Тобто автори спогадів відзначали інертність великої частини сільських господарів другої половини XIX ст.

На цьому тлі чимало було вправних хазяїв, котрі, як пише Є. Чикаленко, «засіваючи багато хліба на орендованих землях, добилися достатків і покупили потім по десятку й більше десятин землі й поробилися “куркулями”». Влітку вони тримали наймитів із захожих заробітчан, від яких вимагали працювати більше, ніж у панських економіях. Вставали такі господарі ще далеко до світанку й працювали без зупинки. «В косовицю чи в жнива господар ставить наймита уперед, а сам напирас на нього ззаду косою так, що часом мусить зомлілого наймита водою одливати», — йдеться у спогадах (Чикаленко, Є. 1925, с. 167).

До «твердих» господарів відносилися Фальц-Фейни, найбільші землевласники в Південній Україні. Доволі цікаві деталі організації господарської діяльності зафіксовано в спогадах В. Фальц-Фейна про діяльність його брата Фрідріха в маєтку Асканія-Нова. Передусім привертає увагу особиста задіяність і зацікавленість в організації економічної сфери. Ф. Фальц-Фейн прокидався о 5 год. ранку, що не радувало його службовців. О 6 год. до нього вже приходили інспектор, управителі, які відповідали за різні ділянки господарства (Фальц-Фейн, В. 1997, с. 134). Піклувалися Фальц-Фейни про формування постійного складу робітників, розуміючи це як важливий фактор успішного виробництва. Зокрема, Фрідріх удосконалив систему оплати праці, змінивши продуктову частину платні на грошову. В результаті було подолано несправедливість у розподілі натуральної частини й робітники купували продукти в крамницях Фальц-Фейнів за зниженими для них цінами. Окрім цього, вони отримували безкоштовні обіди (Фальц-Фейн, В. 1997, с. 139). Неодноразово Ф. Фальц-Фейн на земських зібраннях порушував питання про становище сезонних сільськогосподарських робітників, проте його пропозиції не знайшли підтримки земських колег, у чому також проявилась інертність останніх (Фальц-Фейн, В. 1997, с. 142).

Господарство Фальц-Фейнів належало до високоорганізованих, оскільки орієнтувалось на ринок, для чого не лише застосовувалися передові технології, а й провадилися наукові дослідження з розведення племінної худоби, виведення сортового зерна тощо. Їхня продукція постійно отримувала нагороди на сільськогосподарських виставках (Фальц-Фейн, В. 1997, с. 147). Важливо, що Фрідріх запровадив строгу систему землеробства: «Невпорядковане раніше землеробське господарство поступово набувало рис керо-

ваного за наукою», що зокрема полягала в запровадженні «чорного пару», який до того ніхто в регіоні не вів, запровадженні п'ятипільного сівообігу, постійному аналізу результатів господарської діяльності (Фальц-Фейн, В. 1997, с. 154). Він ніколи не відмовлявся від експериментів у маєтках: випробовував різні сорти польових культур і нової техніки (Фальц-Фейн, В. 1997, с. 157). Мемуари В. Фальц-Фейна загалом просякнуті захопленням від відданості близьких йому людей організації високоінтенсивного господарства. Як можна судити зі спогадів, що цілком підтверджується іншими джерелами, їхня діяльність не просто орієнтувалася на економічний зиск, а приносила задоволення від справи, що є виразною характеристикою підприємця.

Мішель Терещенко в праці з красномовною назвою «Перший олігарх» навів безліч фактів щодо розгортання фамільного підприємництва. Зокрема, він розповів про помітне розширення земельних ресурсів родини після скасування кріпацтва завдяки оренді великих сільськогосподарських ділянок разом із цукровими заводами, що належали російським аристократам. Зі зростанням господарських потужностей розширювалася мережа залізничних колій, необхідних для забезпечення виробництва. «При цьому Нікола [прадід М. Терещенка. — *Авт.* 2] нічого не залишав поза увагою й наполегливо застосовував свої неабиякі організаційні таланти», — зауважив автор спогаду (Терещенко, М. 2012, с. 53). Коли у 1860-х рр. Терещенки перебрали на себе управління мануфактурою графа О. Рібоп'єра, то замінили виробниче обладнання, застосували нові джерела енергії, перенавчили робітників. Як наслідок, помітно підвищились обсяги виробництва, що дало змогу подолати економічну кризу на підприємстві й покращити умови праці та життя робітників, для яких побудували лікарню, житло, школу (Терещенко, М. 2012, с. 53–54). Ще одним прикладом підприємливості Терещенків є перетворення напівзруйнованого млина на землях села Тьоткіне Курської губ. на агропромисловий комплекс, зразковий як за оснащенням, так і за соціальним забезпеченням (Терещенко, М. 2012, с. 73).

Представники економічної еліти у мемуарах, констатуючи зрушення в аграрному секторі, розмірковували про способи подолання труднощів. На думку П. Скоропадського, проблему аграрного перенаселення ускладнювали слабкий розвиток промисловості й «надзвичайно примітивні» способи обробітку землі селянами, котрі зберігали «культурну відсталість». Як наслідок, за його даними, один сільський житель у Франції виробляв 104,8, в Англії — 184,6 пудів. В українських губерніях цей показник коливався в діапазоні від 40,1 у Чернігівській до 74,1 у Херсонській губ. (Скоропадський, П. 1995, с. 283–284). Суголосними є думки Є. Чикаленка, який про селян писав, що «вони захоплювалися господарством, завжди клопоталися, як би найбільше насяяти, не дбаючи при тім про добрий обробіток землі..!» (Чикаленко, Є. 1925, с. 165).

Найвиразніше соціально-економічні трансформації на зламі ХІХ–ХХ ст. виявились у важкій промисловості, формування якої безпосередньо пов'язано зі зрушеннями в аграрній сфері та відбувалося саме у другій половині ХІХ ст. З 1860-х рр., коли були відкриті шлюзи ринку найманої робочої сили, свою динаміку почала демонструвати вугільна промисловість. Біля її витоків у Донбасі стояли справжні підприємці-романтики, яких більше захоплювали справа, ідея, прагнення отримати успішний результат, аніж високий відсоток на капітал. Наприклад, промисловець І. Уманський початковий етап свого підприємництва називав «часом творчості без копійки грошей» (Уманський, І. 1914, с. 9326). І справді, більшість промислових проєктів започатковувалося під заставу, на кредитну позичку, капітали інших осіб чи іноземних компаній.

Завжди цікавим видається зародження справи, первинні мотиви й очікування її засновників. Так, промисловець І. Уманський згадує, що у 1860-х рр. його економічні зацікавлення обмежувалися торгівлею вугіллям у м. Бахмуті й що він «не мав ніякого уявлення не тільки про вугільні операції, але навіть про саме вугілля, місця залягання та способи видобутку його» (Уманський, І. 1914, с. 9286). Перша ж його поїздка по пробну партію вугілля вразила промисловця-початківця цілковитою примітивністю способу гірничих робіт: «Суцільний степ, без ознак будь якого житла, простягався на місці розробки; тільки кошари для загону овець на ніч і в погану погоду, та хата для пастухів і собак, порушували цю одноманітну картину. І ось у такому місці зіяли, недалеко одна від одної, дві вертикальних “шахти” або скоріше ями глибиною по 8 сажнів. Біля цих вирв стояли саморобні ручні ворота, кріплення ніякого». Це при тому, що за висловом І. Уманського, «це було саме те, необхідне для заводу, курне вугілля і при тому за зовнішнім виглядом схоже з англійським» (Уманський, І. 1914, с. 9287).

Перший договір на оренду І. Уманський підписав з власником Голубовських маєтків 1863 р. на 10 років. Цю справу він оцінював як досить ризиковану, бо ні належних обсягів видобутку, ані шляхів сполучення в регіоні не було, як бракувало й власного підприємницького досвіду, а «вся гірничо-промисловість була зосереджена переважно в руках пересічних селян, які добували вугілля з льохів і ям і до того ж у найпримітивніший спосіб... відбувалося це тільки в зимовий час, вільний від польових та інших селянських робіт» (Уманський, І. 1914, с. 9288). Такий низький рівень видобутку при наявних колосальних запасах вугілля П. Горлов пояснював так: «Продуктивність жалюгідна, але й потреба теж була малою, оскільки не було ні залізниць, ні пароплавства, ні фабрик, ні заводів... а для домашнього опалення використовувалися кізьяк і солома» (Горлов, П. 1915, № 36, с. 11786).

У спогадах підприємці яскраво описували нові проєкти, сподівання й розчарування, подавали самоаналіз власного розуміння вугільної спра-

ви, показували взаємозалежність багатьох економічних складників, їхній взаємовплив та взаємообумовленість. І. Уманському, як і більшості піонерів вугільної справи, був властивий підприємницький ентузіазм, упевненість в успішності розпочатої справи («розширення моєї улюбленої справи», «я з приємністю пригадую», «поріднився з місцями видобутку», «передбачав майбутній розвиток на Півдні Росії металургійного виробництва, а тому зайнявся коксовим виробництвом» тощо; курсив наш. — *Авт.*) (Уманський, І. 1914, с. 9324). У його спогадах читаємо: «Я вирішив бути готовим задалегідь до майбутнього розквіту вугільної справи в Донецькому басейні» (Уманський, І. 1914, с. 9220), — слова, сказані ще в середині 1860-х рр., коли вже було багато невдач і ще більше — примарних перспектив. О. Ауербах так само виказував повну впевненість в успіхах промислового розвитку Донбасу («я [Ауербах] був глибоко впевнений»), а свій перехід на посаду управителя одного з рудників описував як дуже приємний для себе факт власної біографії, адже «практична діяльність вабила мене [О. А. Ауербаха] значно більше від професорства» (Ауэрбах, А. 1909, с. 455, 471).

Промисловці стоїчно витримували підприємницькі поразки: технічно необґрунтоване проектування залізниць, даремне дослідження родовищ, які не належали до промислових масштабів (у спогадах О. А. Ауербаха); невдачі з доставкою вугілля, крах бізнес-партнерів, вимоги кредиторів щодо дострокового повернення авансів, помилки в роботі розвідувальної комісії Рашетта (у спогадах І. Л. Уманського). Останнє траплялося досить часто, про що писав і О. Ауербах: «Самозвані інженери і до того ж повні невігласи; але найдивовижнішим було те, що більшість цих добродіїв отримали місця за рекомендацією тодішнього директора Гірничого інституту, академіка генерал-лейтенанта Г. П. Гельмерсена, в очах якого перший-ліпший німець заслуговував на більшу довіру, ніж усякий із російських підданих» (Ауэрбах, А. 1909, с. 452). У практиці йому доводилося зустрічати завідувачами рудників таких колоритних осіб: колишній католицький священник з Вестфалії, колишній фрайбурзький листоноша чи провізор. Як цілу епопею описував О. Ауербах проектування й затвердження будівництва Катерининської залізниці, проте підсумок усіх робіт інженер висловив зі скупкою засмученістю: «У результаті всі мої клопоти, які майже увінчалися таким успіхом, виявилися марними» (Ауэрбах, А. 1909, с. 469).

Пореформене підприємництво часто містило елементи новаторства. Так, з легкої руки І. Уманського запровадили «моду» на вугільне опалення в Харкові, він першим відкрив у місті склад вугілля, ризикнув облаштувати повітряну дротяну дорогу від Донецької кам'яновугільної залізниці до Голубовського рудника протяжністю 600 сажнів. На Берестовському руднику Уманський запровадив технологію збагачення вугілля, яка була чи не найпершою в усій імперії, тому інженери й промисловці з різних куточків країни приїз-

дили подивитися на ці диво-спори. Конкуренти жартували, що «скоро розпорядники рудника будуть загортати вугілля у вату й пакувати в спеціальні ящики» (Уманський, І. 1914, с. 9325).

Своєрідним суспільно-економічним новаторством стали З'їзди гірничо-промисловців Півдня Росії — представницька організація, котру підприємці заснували 1874 р. для захисту спільних інтересів. Перший такий з'їзд відбувся в Таганрозі й, як писав О. Ауербах, «був узагалі першим у Росії офіційним з'їздом, який поклав початок усім наступним промисловим з'їздам» (Ауэрбах, А. 1909, с. 461). У подальшому він надовго відійшов від справ З'їздів гірничо-промисловців, тому ще ціннішим є його стороннє бачення роботи представницького об'єднання: «Користь, яка була від з'їздів гірничо-промисловців Півдня Росії, покликана за собою заснування з'їздів і в інших гірничо-промислових районах, як-то: на Уралі, в Баку, у Царстві Польському, у Підмосковному районі та ін.; а по слідах гірничо-промисловців стали засновуватися з'їзди і в інших галузях промисловості, і в решті-решт був заснований Загально-Імперський з'їзд представників усіх галузей промисловості й торгівлі» (Ауэрбах, А. 1909, с. 465).

У спогадах підприємці відтворювали наявність і власних комерційних інтересів, і конкуренції між ними, і гострих дискусій. Визнаючи розум і талант П. М. Горлова, О. А. Ауербах називав себе «мало не єдиним його опонентом» (Ауэрбах, А. 1909, с. 463). Обох цих гірничих інженерів та З'їзди гірничо-промисловців Півдня Росії загалом гостро критикував представник Берестовської копальні В. О. Добролюбов, закликав бути «далекими від злочинного приватного інтересу, заради суспільної користі» (Добролюбов, В. 1888, с. 14). Шлях примирення між дрібним і великим капіталом автор убачав у чесній конкуренції: «Тільки одну конкуренцію я допускаю — вміння якомога здешевити виробництво серед інших промисловців» (Добролюбов, В. 1888, с. 16).

Справи настільки поглинали підприємців, що від успіху чи провалу нового проекту залежав їхній ритм життя і ритм дихання. Провал вони сприймали як примноження життєвого досвіду й урок на майбутнє («боротьба мене чекала нелегка» — О. Ауербах; «біль у серці» — І. Уманський), а успіх — як тріумф і відкрити дорогу («з тріумфом вийшов я з департаменту» — О. Ауербах; «нарешті справа виведена на широкий шлях, задоволений я їду додому» — І. Л. Уманський) (Ауэрбах, А. 1909, с. 467; Уманський, І. 1914, с. 9328).

Наполегливість, підприємницька ініціатива, а також фахова підготовка чи гострий кмітливий розум дали результат. Справа І. Уманського за 25 років суттєво розширилася, що в його спогадах з неприхованою гордістю підсумовано: «Без грошей, переважно у кредит, створювалися шляхом невсипущої праці на місці колишнього голого степу — два грандіозних зразкових

і облаштованих у технічному розумінні підприємства [Голубовське кам'яновугільне товариство та Берестово-Богодухівське кам'яновугільне товариство]» (Уманський, І. 1914, с. 9326). Спогади О. Ауербаха багатовекторні: окрім промислового розвитку, будівництва шляхів, заснування З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії у них висвітлюється робітниче питання, а на завершенні автор говорить про необхідність співпраці капіталу й праці, висловлює побажання, «щоб було побільше промисловців, які турбуються про потреби робітників» (Ауэрбах, А. 1909, с. 562). «История...» П. Горлова (1915 р.) скупа на емоції й особисті роздуми автора, насичена подіями та явищами, завершується промисловими показниками (Горлов, П. 1915, № 36, с. 11786). Цього самого року завершився і життєвий шлях талановитого інженера, дослідника й організатора промислового вуглевидобутку в Донбасі. М. Терещенко не без гордості зауважив, що перед початком Першої світової війни «справи, що жилися моєю енергією», розвивалися в усіх напрямках і «йшли добре, навіть дуже добре». Причому 80% прибутків господарських об'єктів родини надходили до сімейного фонду Терещенків, з якого фінансувалася добродійно-меценатська діяльність (Терещенко, М. 2012, с. 101).

Отже, стрімкий вітер пореформених змін, вриваючись у життя людей, часто далеких від практики підприємництва, приніс неабиякі виклики. Інертна більшість до останнього прагнула їх не помічати, але на її тлі вирізнялися носії соціально-економічних трансформацій, які мету життя обирали «успіх і процвітання своєї справи». Глибинна трансформація економічної еліти на зламі XIX–XX ст., зумовлена модернізацією, нівелювала категорії знатності походження та великого землеволодіння. Натомість на перший план виходили зовсім інші ознаки особистості: підприємливість, ініціативність, новаторство, рішучість, вміння ризикувати, здатність досягти нове тощо. Мемуари представників економічної еліти ввібрали всю глибину та суперечливість господарських змін того динамічного часу. Їхні автори чудово розуміли як магістральний напрям, у якому варто рухатися, так і перешкоди й гальма, що цьому заважали. В спогадах порушувалися загально-етичні та суспільні проблеми: побудови дієвих механізмів взаємодії влади й капіталу, налагодження ефективної співпраці робітників і роботодавців, а всі зміни подано як спосіб не тільки економічних перетворень, а й майбутніх суспільних змін. І, напевне, саме ця психологічна відкритість до нового забезпечила їм місце серед представників нової економічної еліти, природний поступ якої перервала сила суспільного потрясіння.

Оскільки джерела особового походження мають неабиякий потенціал для вивчення еліти, у перспективі варто розширити коло мемуаристів, зокрема за рахунок архівної евристики, а також зануритися в інші види еґо-документів — листування, щоденники, записники тощо.

Ауэрбах, А. А. 1909. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России. *Русская старина*. Июнь. С. 451–472.

Ауэрбах, А. А. 1909. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России. *Русская старина*. Декабрь. С. 546–562.

Бовуа, Д. 1998. *Битва за землю в Україні 1863–1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах* / пер. на укр. З. Борисюк. Київ: Критика.

Горлов, П. 1915. История горно-заводского дела на территории Донецкого края и вблизи Керчи (1696–1859 гг.). *Горно-заводское дело*. № 27. С. 11352–11361.

Горлов, П. 1915. История горно-заводского дела на территории Донецкого края и вблизи Керчи (1696–1859 гг.). *Горно-заводское дело*. № 35. С. 11726–11729.

Горлов, П. 1915. История горно-заводского дела на территории Донецкого края и вблизи Керчи (1696–1859 гг.). *Горно-заводское дело*. № 36. С. 11780–11786.

Добролюбов, В. А. 1888. *О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых*. Ч. 1. Санкт-Петербург: Скороходов.

Довжук, І. В. 2009. *Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)*. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля.

Константинова, В. 2010. *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)*. Запоріжжя: Тандем.

Куліков, В. 2019. *Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.* Харків: Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Лазаревський, А. 1901. *Отрывки из черниговских воспоминаний (1861–1863 гг.)*. По поводу сорокалетия освобождения крестьян. Киев.

Лазаревський, О. 1927. Спогади про конотопців. *Український археографічний збірник*. Т. 2. Київ. С. 56–66.

Савенко, І. Л. 2011. Мемуаристика як метажанрова система в українській літературі другої половини ХХ — початку ХХІ ст. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 6 (217). Ч. II. С. 88–93.

Скоропадський, П. 1995. *Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918*. Київ — Філадельфія.

Суржикова, Н. В. 2014. Эго-документы: интеллектуальная мода или осознанная необходимость? *История в эго-документах: Исследования и источники*. Екатеринбург: АсПУр. С. 6–13.

Тартаковский, А. Г. 1999. Мемуаристика как феномен культуры. *Вопросы литературы*. № 1. С. 37–54.

Темірова, Н. Р. 2003. *Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція*. Донецьк: ДонНУ.

Терещенко, М. 2012. *Перший олігарх Михайло Іванович Терещенко (1886–1956). Надзвичайна історія життя мого дідуся, як її розповіла б мені моя бабуся*. Київ: Ніка-Центр.

Троицкий, Ю. Л. 2014. Аналитика эго-документов: инструментальный ресурс историка. *История в эго-документах: Исследования и источники*. Екатеринбург: АсПУр. С. 14–31.

Уманский, И. Л. 1914. Воспоминания И. Л. Уманского о первых годах его горнопромышленной деятельности, начиная с 1863 года. *Горно-заводское дело*. № 28. С. 9286–9291.

Уманский, И. Л. 1914. Воспоминания И. Л. Уманского о первых годах его горнопромышленной деятельности, начиная с 1863 года. *Горно-заводское дело*. № 29. С. 9321–9328.

Фальц-Фейн, В. Э. 1997. *Аскания-Нова*. Київ: Аграрна наука.

- Чикаленко, С. 1925. *Спогади. 1861–1907*. Ч. I. Львів: Діло.
- Чикаленко, С. 2011. *Щоденник (1918–1919)*. Київ: Темпора.
- Шандра, І. О. 2016. *Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.)*. Харків: Майдан.
- Шляхов, О. Б. 2016. *Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX — початок XX ст.)*. Дніпропетровськ: Ліра.

Auerbah, A. A. 1909. *Vospominaniya o nachale razvitiya kamennougolnoj promyshlennosti v Rossii* [Memories of the Beginning of the Development of the Coal Industry in Russia]. *Russkaya starina*. Iyun. S. 451–472. [in Russian].

Auerbah, A. A. 1909. *Vospominaniya o nachale razvitiya kamennougol'noj promyshlennosti v Rossii* [Memories of the Beginning of the Development of the Coal Industry in Russia]. *Russkaya starina*. Dekabr. S. 546–562. [in Russian].

Bovuia, D. 1998. *Bytva za zemlyu v Ukraini 1863–1914: polyaky v socio-etnichnykh konfliktax* [The Battle for Land in Ukraine 1863–1914: Poles in Socio-Ethnic Conflicts] / per. na ukr. Z. Borysyuk. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Gorlov, P. 1915. *Istoriya gorno-zavodskogo dela na territorii Doneckogo kryazha i vblizi Kerchi (1696–1859 gg.)* [The History of Mining on the Territory of the Donetsk Ridge and near Kerch (1696–1859)]. *Gorno-zavodskoe delo*. № 27. S. 11352–11361. [in Russian].

Gorlov, P. 1915. *Istoriya gorno-zavodskogo dela na territorii Doneckogo kryazha i vblizi Kerchi (1696–1859 gg.)* [The History of Mining on the Territory of the Donetsk Ridge and Near Kerch (1696–1859)]. *Gorno-zavodskoe delo*. № 35. S. 11726–11729. [in Russian].

Gorlov, P. 1915. *Istoriya gorno-zavodskogo dela na territorii Doneckogo kryazha i vblizi Kerchi (1696–1859 gg.)* [The History of Mining on the Territory of the Donetsk Ridge and Near Kerch (1696–1859)]. *Gorno-zavodskoe delo*. № 36. S. 11780–11786. [in Russian].

Dobrolyubov, V. A. 1888. *O polozhenii kamennougolnoj promyshlennosti Doneckogo bassejna i ob otноshenii k nej ee rukovoditelej i rukovodimyh* [About the Situation of the Coal Industry of the Donetsk Basin and on the Attitude of its Leaders]. Ch. 1. Sankt-Peterburg: Skorohodov. [in Russian].

Dovzhuk, I. V. 2009. *Industrialnyi Donbas v istorii rozvytku ekonomiky Naddnyprianskoj Ukrainy (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)* [Industrial Donbass in the History of Economic Development of Dnieper Ukraine (Second Half of the XIX — Beginning of the XX Century)]. Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia. [in Ukrainian].

Konstantinova, V. 2010. *Urbanizatsiia: pivdennoukrainskyi vymir (1861–1904 roky)* [Urbanization: Southern Ukrainian Measuring (1861–1904 Years)]. Zaporizhzhia: Tandem. [in Ukrainian].

Kulikov, V. 2019. *Pidpriemstva y suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprovia v 1870–1917 rr.* [Enterprises and Society in the Factory and Mining Settlements of Donbass and Dnieper in 1870–1917]. Kharkiv: vyd-vo KhNU imeni V. N. Karazina. [in Ukrainian]

Lazarevskij, A. 1901. *Otryvki iz chernigovskih vospominanij (1861–1863 gg.)*. *Po povodu sorokaletiya osvobozhdeniya krestyan* [Excerpts from Chernihiv Memoirs (1861–1863). On the Occasion of the Fortieth Anniversary of the Liberation of the Peasants]. Kiev. [in Russian].

Lazarevskij, O. 1927. *Spohady pro konotopstv* [Memories of Konotopians]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi zbirnyk*. T. 2. Kyiv. S. 56–66. [in Ukrainian].

Savenko, I. L. 2011. Memuaristika yak metazhanrova sistema v ukrainskij literaturi drugoi Polovini XX — Pochatku XXI st. [Memoirs as a Meta-Genre System in the Ukrainian Literature of the Second Half of the XX — Beginning of the XXI Century]. *Visnik LNU imeni Tarasa Shevchenka*. № 6 (217). Ch. II. S. 88–93. [in Ukrainian].

Skoropadskyi, P. 1995. *Spohady. Kinets 1917 — hruden 1918 [Memoirs. End of 1917 — December 1918]*. Kyiv — Filadelfia. [in Ukrainian].

Surzhikova, N. V. 2014. Ego-dokumenty: intellektualnaya moda ili osoznannaya neobhodimost? [Ego-Documents: Intellectual Fashion or Conscious Need?]. *Istoriya v ego-dokumentah: issledovaniya i istochniki*. Ekaterinburg: AsPUr. S. 6–13. [in Russian].

Tartakovskij, A. G. 1999. Memuaristika kak fenomen kultury [Ego-Documents: Intellectual Fashion or Conscious Need?]. *Voprosy literatury*. № 1. S. 37–54. [in Russian].

Temirova, N. R. 2003. *Pomishchyky Ukrainy v 1861–1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia [Landowners of Ukraine in 1861–1917: Socio-Economic Evolution]*. Donetsk: DonNU. [in Ukrainian].

Tereshhenko, M. 2012. *Pershyj oligarx Myxajlo Ivanovych TTereshhenko (1886–1956). Nadzvychajna istoriya zhyttya mogo didusya, yak yiyi rozpovila b meni moya babusya [The First Oligarch Mikhail Ivanovich Tereshchenko (1886–1956). An Extraordinary Story of My Grandfather's Life, as My Grandmother Would Have Told Me]*. Kyiv: Nika-Centr. [in Ukrainian].

Troickij, Yu. L. 2014. Analitika ego-dokumentov: instrumentalnyj resurs istorika [Ego-Documents Analytics: Historian's Instrumental Resource]. *Istoriya v ego-dokumentah: issledovaniya i istochniki*. Ekaterinburg: AsPUr. S. 14–31. [in Russian].

Umanskij, I. L. 1914. Vospominaniya I. L. Umanskogo o pervyh godah ego gornopromyshlennoj deyatel'nosti, nachinaya s 1863 goda [Memoirs of I. L. Umansky about the First Years of His Mining Activity, Starting in 1863]. *Gorno-zavodskoe delo*. № 28. S. 9286–9291. [in Russian].

Umanskij, I. L. 1914. Vospominaniya I. L. Umanskogo o pervyh godah ego gornopromyshlennoj deyatel'nosti, nachinaya s 1863 goda [Memoirs of I. L. Umansky about the First Years of His Mining Activity, Starting in 1863]. *Gorno-zavodskoe delo*. № 29. S. 9321–9328. [in Russian].

Falc-Fejn, V. E. 1997. *Askaniya-Nova [Асканія-Нова]*. Kiev: Agrarna nauka. [in Russian].

Chykalenko, Ye. 1925. *Spohady. 1861–1907. [Memoirs. 1861–1907]*. Ch. I. Lviv: Dilo. [in Ukrainian].

Chykalenko, Ye. 2011. *Shchodennyk (1918–1919) [Diary (1918–1919)]*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Shandra, I. O. 2016. *Predstavnytski orhanizatsii burzhuzii ukrainskykh hubernii (1861–1919 rr.) [Representative Organizations of the Bourgeoisie of the Ukrainian Provinces (1861–1919)]*. Kharkiv: Maidan. [in Ukrainian].

Shliakhov, O. B. 2016. *Ukraina v umovakh modernizatsii ta zahostrennia sotsialnoho konfliktu (kinets XIX — pochatok XX st.) [Ukraine in the Conditions of Modernization and Aggravation of Social Conflict (End of XIX — Beginning of XX Century)]*. Dnipropetrovsk: Lira. [in Ukrainian].